

MOTS AMB ARRELS, UNA EXPOSICIÓ DIDÀCTICA SOBRE TOPONÍMIA DEL PRINCIPAT

Joan Avellaneda i Artigas

XIX Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Muro, 2006

PRESENTACIÓ

Aquesta comunicació és, tal volta, un poc singular —no precisament perquè tracti de cap qüestió nova dins el camp de l'onomàstica— sinó pel fet simple d'exposar una feina de divulgació i no de recerca.

Tanmateix, pensam que la divulgació forma part de la ciència i obeeix les obligacions socials i morals de qualsevol disciplina, inclosa la toponímia. No en va, la divulgació és coneguda avui amb un terme potser més dignificant com és el de *comunicació científica*.

Presentam, doncs, una iniciativa didàctica sobre la toponímia del Principat de Catalunya. Es tracta de l'exposició que du per títol *Mots amb arrels*, que fou organitzada el 2005 per la Generalitat de Catalunya i la Fundació Caixa Sabadell, i que l'autor d'aquesta comunicació va tenir l'honor de comissariar.¹

Val a dir que, en l'elaboració dels seus continguts, ha estat fonamental la col·laboració dels professors Josep Moran i Joan Anton Rabella, tècnics de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans.

GÈNESI DE L'EXPOSICIÓ *MOTS AMB ARRELS*

La feina de l'autor en iniciatives d'educació ambiental l'ha dut a tenir sempre en compte la rellevància d'algunes manifestacions lingüístiques a l'hora d'interpretar el paisatge, entès com a fet cultural. D'entre aquestes manifestacions de la nostra llengua —que apareix vinculada, com totes les llengües del món, a un territori concret— destaquen els topònims, que sovint constitueixen autèntics cartells explicatius de l'entorn.

Des d'aquesta premissa, l'autor va redactar un projecte inicial d'exposició didàctica sobre els noms de lloc, on el valor paisatgístic de la toponímia prenia el protagonisme.

Malgrat que aquesta proposta va ser presentada a algunes entitats i administracions de

¹ Joan Avellaneda i Artigas és geògraf i educador ambiental. Fa feina com a dissenyador de recursos didàctics i comunicatius sobre temes relacionats amb la interpretació del medi i del patrimoni cultural, especialment en el camp del comissariat d'exposicions temàtiques, on destaquen *Llengües, universos en perill* (2001), *Francesc de Borja Moll, la paraula que foradà la roca* (2003) i *Mots amb arrels* (2005).

les Illes Balears, va ser finalment a Catalunya on la llavor va acabar arrelant. A partir d'una acceptació inicial per part de la Fundació Caixa Sabadell, l'autor va adreçar-se a la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya (ara Secretaria). La proposta va caure en el moment oportú, ja que el Govern català acabava de presentar el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* i va semblar adient emprendre una iniciativa de divulgació relacionada amb l'edició d'aquesta important publicació onomàstica.

OBJECTIU

L'objectiu de l'exposició que es començava a perfilar era el de difondre entre el públic el conjunt dels valors patrimonials lligats a la toponímia (lingüístics, paisatgístics, històrics, identitaris, etc.) i prestar una atenció especial a la població escolar.

AGENTS IMPLICATS

Patrocini i organització

El patrocini i l'organització van anar a càrrec de la Fundació Caixa Sabadell i de la Comissió de Toponímia de la Generalitat que assumien les despeses i el protagonisme, al 50% cada una d'ambdues institucions.

A través de l'esmentada Comissió, de caire interdepartamental, participaren en l'organització de la mostra, amb graus d'implicació diferents, els organismes de l'Administració autonòmica i les entitats vinculades següents:

- a) Secretaria General de Política Lingüística, dins el Departament de Presidència
- b) Departament de Política Territorial i Obres Públiques
- c) Departament d'Educació
- d) Departament d'Economia i Finances
- e) Oficina d'Onomàstica de l'IEC (Institut d'Estudis Catalans)
- f) ICC (Institut Cartogràfic de Catalunya)

Proveïments i col·laboracions

El Comissariat va anar a càrrec de Joan Avellaneda (Sóller); l'assessorament onomàstic va ser coordinat pel professor Joan Anton Rabella (IEC, Barcelona); el disseny gràfic i la maquetació van ser obra de Gotan (Palma); la producció i el muntatge va ser executat per Relluc (Sabadell) i la producció de l'interactiu va ser feta per Whads-Accent (Barcelona). Una bona part de les fotografies van ser subministrades per arxius de la Generalitat mateixa (Departament de Comerç, Turisme i Consum), mentre que la resta van ser produïdes expressament.

Es va comptar amb les col·laboracions del Museu d'Història de Sabadell, de l'Agrupació Astronòmica de Sabadell i del Palau Robert. En aquesta cèntrica sala d'exposicions barcelonina (passeig de Gràcia, cantonada Diagonal), l'exposició va ser inaugurada el 9 de febrer de 2005 i hi va romandre fins a final d'abril, va rebre la visita de 95.262 persones. Posteriorment, hi va haver una altra obertura oficial a la sala d'exposicions de la Caixa de Sabadell, en aquesta ciutat vallesana, on l'exposició va restar oberta al públic des de final d'abril fins a mitjan de juny.

DESCRIPCIÓ DE L'EXPOSICIÓ

Es tracta d'una exposició senzilla, integrada pels elements següents: un plafó de presentació, un de cloenda, un gran mapa de lona, quatre plafons opacs, quinze plafons lluminosos, dues catifes circulars, quatre vitrines verticals i un interactiu informàtic.

El discurs expositiu distribueix els continguts essencials en dues tipologies de plafons.

En els quatre plafons opacs es presenten continguts de caire transversal, amb un disseny gràfic basat en el dibuix i en el tractament d'imatges:

1. *La toponímia és una ciència*
2. *La toponímia ve d'antic*
3. *La toponímia no té fronteres*
4. *La toponímia en perill*

En els quinze plafons translúcids es presenten exemples concrets de topònims, agrupats per tipologies que corresponen a *fonts d'inspiració de la toponímia* diverses. Aquests quinze plafons presenten un bon nombre d'imatges fotogràfiques que —amb la il·luminació posterior i sobre el fons negre— prenen una gran vitalitat i ajuden a establir vinculacions entre el nom de lloc que es presenta i el paisatge al qual està lligat. La selecció de topònims inclou sobretot noms de població i alguns dels orònims i hidrònims principals del país, de manera que els noms de lloc escollits resultin significatius als visitants.

1. *Panoràmiques i colors*
2. *Muntanyes i roques*
3. *Valls i planes*
4. *La mar*
5. *L'aigua*
6. *La vegetació*
7. *Els animals*
8. *Les persones*
9. *Pagesia i conreus*
10. *Eines i feines*
11. *Camins, ponts i comerç*
12. *Cases i viles*
13. *La defensa i la guaita*

14. *Poder i privilegis*

15. *Religions i creences*

En les quatre vitrines verticals grans, s'exposen dues tipologies de materials:

- *Matèries primeres de la toponímia*. Conjunt de dues vitrines on es presenten objectes diversos (materials geològics, elements vegetals, eines i altres útils etnològics) que il·lustren l'etimologia i el significat de topònims diversos. Aquestes vitrines, degudament il·luminades, donen una dignificació extraordinària a elements tan senzills com la sal (*Gerri de la Sal*), el gres vermellós del Buntsandstein (*Mont-roig del Camp*), l'arena de riera (*Arenys de Munt*), una branca de llorer (*Vandellòs*), palla (*Sant Feliu de Pallders*), eines per al conreu de la mel (*Piera*), estris de calafatar (*Calafat*) i altres.
- *Situar i fer inventari*. Conjunt de dues vitrines on s'exposen materials cartogràfics i editorials corresponents a èpoques diverses: des d'un símil del vas apol·linar de plata, d'època romana, que reproduïx les estacions de la Via Augusta (facilitat pel Museu d'Història de Sabadell), fins a l'edició en DVD del *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* (2004), passant per mapes dels segles XVII i XVIII (facilitats per l'Institut Cartogràfic de Catalunya) i les primeres publicacions onomàstiques editades en temps franquistes (facilitades per aquesta mateixa entitat i per l'Institut d'Estudis Catalans).

En un faristol, els visitants poden consultar la publicació en paper de l'esmentat *Nomenclàtor*, una obra monumental de 1.400 pàgines, 6 quilograms de pes i que conté prop de 40.000 topònims.

Les dues catifes circulars grans, aferrades al trespol, estan impreses sobre linòleum, en una resolució alta, i poden ser trepitjades pels visitants. Fan referència a dos continguts distints que suposen un complement de l'exposició:

- *Els noms del vent*. Rosa dels vents amb l'etimologia dels noms distints que els vuit vents prenen en territoris diversos de parla catalana. Aquests mots, si bé no són pròpiament topònims, sí que tenen una gran rellevància geogràfica i lingüística.
- *La toponímia del cel*. Planisferi celeste de l'hemisferi nord, amb la ubicació dels estels i constel·lacions principals. Inclou com a referència el nom científic universal (generalment d'arrel grega), presenta diversos noms populars tradicionals en català, i els situa en el cel nocturn. Per a aquesta part, comptarem amb el valuós assessorament de l'Agrupació Astronòmica de Sabadell.

L'interactiu informàtic, produït amb la tècnica *flash*, es presenta a l'exposició mateixa carregat al disc dur d'un ordinador. Els seus continguts constitueixen bàsicament una adaptació de les informacions presentades a l'exposició, amb la particularitat d'oferir un accés sonor amb l'expressió oral dels topònims. D'altra banda, l'interactiu compta, a més, amb dos apartats propis:

- *Topònims des del mar*. Presentació d'una selecció de fragments de la sèrie de Televisió de Catalunya titulada *Catalunya des del mar*. Es tracta d'un conjunt de talls en els quals la locució original comenta l'origen o el sentit dels topònims costaners que apareixen.
- *El topoclosques*. Joc interactiu de pregunta-resposta en el qual un personatge de còmic ens condueix per una activitat lúdica d'autoavaluació sobre l'etimologia de quaranta-un topònims, un per comarca, de manera que l'usuari pot completar un trencaclosques del mapa comarcal del Principat.

Finalment, el visitant troba un gran mapa de lona (amb dos llistons, un a la part superior i l'altre a la part inferior, a l'estil del tradicional mapa escolar), que du per títol *Un país de paraules*, on trobam l'etimologia del nom de cada una de les quaranta-una comarques de Catalunya.

RECURSOS COMPLEMENTARIS

Com a recursos complementaris, hem d'indicar els següents:

- Una gran banderola al carrer
- L'edició d'uns quants materials de difusió circular (inspirats en les catifes), molt atractius
- La presentació de l'interactiu al web oficial de la Comissió de Toponímia (www.gencat.net/toponimia/interactiu)
- L'edició del catàleg de l'exposició (referència ISBN: 84-393-6893-3), disponible a les llibreries a preu de cost

ITINERÀNCIA

Malgrat que la superfície expositiva és relativament minsa i que no es compta amb mitjans especialment espectaculars, el grau de difusió de l'exposició ha estat molt notable. A aquest fet hi ha contribuït la presentació de l'interactiu al web de la Comissió de Toponímia i l'edició del catàleg, però sobretot el caràcter itinerant, que l'ha dut a circular pel territori de Catalunya en dues versions:

- La versió original ha estat dinamitzada pel CIEMEN a partir de les demandes locals. Amb posterioritat a l'estada de Sabadell, l'exposició itineira a Sant Cugat del Vallès, Vilanova i la Geltrú, Blanes, Tàrraga, Tarragona, Súria, Arbúcies, Tarragona (de nou), Calafell, Olot, Pallars Jussà (localitat no especificada) i Figueres (programació fins a final de 2006).
- Una versió més falaguera, produïda per la xarxa de biblioteques de la Diputació de Barcelona, s'estrena a Igualada i itineira a Sampedor, Sallent, Santa Coloma de

Cervelló, Caldes de Montbui, l'Estany, l'Hospitalet de Llobregat, Viladecans, Grànollers, Santa Coloma de Gramenet i Montgat (programació fins a final de 2006).

RESSÒ

El ressò mediàtic ha estat notable, amb aparicions nombroses a la premsa escrita i als mitjans audiovisuals, tant nacionals com locals. Heus aquí una relació que no és exhaustiva i que es tanca a final d'abril de 2006, quan encara resta per fer una part bona de l'itinerari.

Estada al Palau Robert

- 9/02/05. Entrevista de ràdio, en directe, a Ona Catalunya
- 9/02/05. Reportatge per al programa *En directe* de TV3. Es retransmet el mateix dia, en diferit.
- 10/02/05. Nota informativa al diari *El Periódico de Catalunya*
- 10/02/05-16/02/05. Article al setmanari *Actual*
- 22/02/05. Entrevista a Ràdio Sabadell. Es retransmet el dia 25.
- 23/02/05. Entrevista a Catalunya Ràdio (programa *Sense fronteres*). Es retransmet el dia 12/03 de 15 a 16 h.
- 25/02/05. Entrevista a COM Ràdio
- Febrer-març de 2005. Nota informativa a la revista *Naturaleza salvaje*, especialitzada en fotografia

Estada a Sabadell

- 18/04/05. Entrevista a Catalunya Cultura
- 19/04/05. Entrevista a TVE (serveis territorials de Catalunya)
- 24/05/05. Entrevista a Ràdio Sabadell (programa *La caixa de Pandora*)
- 3/06/05. Article al setmanari *Presència*
- 11/06/05. Entrevista a Catalunya Ràdio (programa *Vents del nord, vents del sud*) *Altres*
- 16/06/05. Entrevista a Ràdio Sant Cugat
- 8/03/06. Entrevista a Catalunya Ràdio
- 26/03/06 (8.30 h). Entrevista a RAC 1 (Ràdio Associació de Catalunya)
- 26/04/06 (15 a 16 h). Debat a Catalunya Ràdio

CONCLUSIÓ

L'èxit d'aquesta exposició es deu, no sols a un plantejament i un disseny més o menys encertats, sinó sobretot (ho diem sincerament) al fet que la toponímia és un tema que interessa a la gent.

Ens trobam en un moment en què, arreu, hi ha una motivació creixent per part de la població envers el patrimoni cultural (oficis tradicionals, festes populars, fires, etc.). Es

tracta d'un interès que inclou els noms de lloc, aquestes paraules enigmàtiques que desperten passions.

Val la pena tenir-ho en compte i airejar un poc un tema que, de fet, pertany al poble, que és el creador i el propietari dels noms de lloc (no ho oblidàssim).

Fer divulgació és, com hem dit, fer *comunicació científica*. És important, per tant, que la toponímia arribi a tothom de forma didàctica però amb rigor; i que la transmissió es faci amb les sensibilitats i amb els mitjans d'avui. Fer-ho és limitar-se a fer justícia i retornar a la població allò que és seu: les paraules. Sobretot aquelles paraules que ens vinculen estretament al nostre territori, és a dir, els *mots amb arrels*.

ANNEX. SELECCIÓ DE CONTINGUTS DE L'EXPOSICIÓ

En aquest apartat reproduïm una selecció de textos de l'exposició. És important tenir en compte que es tracta de fragments explicatius de caire més o menys genèric. No hi hem inclòs els peus de fotografia, que completen, amplien i obrin el camp d'aquestes informacions. Tampoc no hi reproduïm els llistats complementaris d'antropònims, microtopònims, neotopònims, topònims traslladats i altres —que exemplifiquen aquests apartats—, ni tampoc les relacions de noms de lloc que il·lustren els estrats històrics distints de la toponímia de Catalunya.

MOTS AMB ARRELS

Els noms de lloc ens parlen

Cada dia fem servir noms de lloc en les nostres converses. I ho fem sense preguntar-nos quin n'és l'origen i el significat. En canvi, els noms propis de lloc (que anomenem *topònims*) ens descriuen l'entorn i ens en contenen la història. S'han forjat al llarg de segles de relació amb el territori i retraten la geografia local d'una manera extraordinàriament gràfica i suggeridora.

Els mots que designen els nostres pobles, rius, muntanyes i racons de tota mena vénen de molt antic. Amaguen ressons preromans, llatins, germànics i àrabs. Són testimonis excepcionals de cultures remotes i reflecteixen la riquesa de la nostra llengua. Ens ofereixen claus precioses per desxifrar els escenaris del passat, però també per entendre la fesomia dels paisatges d'avui.

Els noms de lloc són *mots amb arrels*. Us convidem a conèixer i a preservar aquest ric patrimoni lingüístic i cultural.

ADVERTIMENTS PREVIS

— Els topònims de la Vall d'Aran corresponen a la llengua occitana, en la seva variant gascona aragonesa.

— Els topònims de les altres quaranta comarques de Catalunya pertanyen a la llengua catalana, el domini lingüístic de la qual compartim amb les Illes Balears, el País Valencià, la Franja de Ponent, la Catalunya del Nord, Andorra i l'Alguer.

— La majoria de topònims que apareixen en aquesta publicació correspon a noms de municipis, segons les informacions toponímiques i etimològiques que proporciona el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*, editat el 2003 per la Generalitat de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans.

— Les explicacions etimològiques dels topònims (sobre l'origen) es fonamenten principalment en la documentació històrica que s'ha pogut trobar. Tanmateix, són moltíssims els noms de lloc de Catalunya dels quals encara no coneixem amb certesa la procedència ni el significat.

LA TOPONÍMIA... ÉS UNA CIÈNCIA

Què estudia la toponímia?

La toponímia estudia els noms propis de muntanyes, valls i altres accidents del relleu; rius, torrents, estanys i fonts; accidents costaners i marítims; nuclis de població, cases isolades; etc. Els descobreix, els registra, els classifica, en cerca l'origen i l'evolució, n'aclareix el significat inicial i, finalment, en regula l'ús correcte, tant oral com escrit. Cal tenir en compte que la forma real d'un topònim és la seva expressió oral. Els noms de lloc s'han generat parlant i així s'han transmès i modificat al llarg dels segles. Tanmateix, les formes escrites (antigues i modernes) també són objecte d'estudi de la toponímia.

Per a què serveix la toponímia?

L'estudi dels noms de lloc i del seu origen ofereix pistes inestimables en l'estudi de l'evolució de la llengua i de l'entorn. Gràcies a la naturalesa conservadora dels topònims podem conèixer una mica més com era el nostre país en altres temps: vegetació antiga, animals desapareguts, oficis tradicionals, creences oblidades. Per exemple, el topònim *l'Estany*, del Bages, ens delata la presència antiga d'una llacuna en aquest indret. Un altre cas: gràcies a la toponímia coneixem l'extensió antiga de l'article salat (*es, sa, es, ses*), que va quedar fossilitzat en topònims nombrosos (per exemple, *Sant Llorenç Savall*, del Vallès Occidental). A més, la toponímia moderna constitueix un servei cartogràfic i lingüístic per a la població, ja que estableix la localització exacta i la grafia correcta dels noms de lloc.

La toponímia no és fàcil

Cal dir que en l'estudi dels noms de lloc —i especialment del seu origen (etimologia)— es trepitja un terreny relliscós. En casos nombrosos hi ha poques certeses i el camp per a les hipòtesis és molt ampli. De vegades, fins i tot es fa difícil aclarir quin és el veritable nom d'un lloc, especialment en indrets molt locals (microtoponímia), on hi sol haver més d'una designació per a un punt mateix, segons la persona que informa.

Transparència i opacitat

Hi ha topònims que delaten el seu origen; per exemple, *Montalt* (Maresme). Són els que anomenem *transparents*. Però n'hi ha molts que són d'origen incert perquè provenen de parles antigues que encara no coneixem prou bé o perquè no n'hem trobat referències escrites prou aclaridores. Són els topònims més *opacs*.

Imaginació i ciència

La passió per conèixer l'origen dels noms de lloc obre el camp a la imaginació. Però el rigor científic obliga a cercar sempre la forma documentada més antiga i a estudiar l'evolució de cada mot dins les estretes vies que permeten les regles de la fonètica. També és fonamental conèixer bé la llengua de la qual prové cada topònim (llatí, àrab, etc.) i tenir en compte que cada cas és diferent (un mateix topònim pot tenir orígens diversos quan es repeteix a més d'un lloc).

LA TOPONÍMIA... VE D'ANTIC

Batejar l'entorn

La necessitat de crear noms propis per parlar d'indrets concrets (*la muntanya de la Guineu, la vall dels Oms, el riu Blanc, la cova d'en Tal*) s'imposa sobretot a partir del neolític, quan els pobles deixen el nomadisme i fixen la seva residència. Més endavant, en temps dels romans i durant l'edat mitjana, l'ocupació creixent del territori condueix a la necessitat de donar nom a més i més llocs. El resultat final és un cabal gairebé infinit de noms propis per referir-se als mil i un racons del país. Les immigracions i repoblacions successives per pobles de llengües distintes provoquen modificacions notables en alguns topònims (el riu *Revardit* era *Rivo David* al segle XI), mentre d'altres es mantenen intactes durant segles (*Tavertet* era igual al segle X).

Els topònims de Catalunya pertanyen a la llengua catalana (a l'occitana a la Vall d'Aran), però són fruit d'una suma de llengües que, al llarg dels segles, han deixat una petjada a casa nostra.

Topònims d'origen català i aranès

Són els noms de lloc generats des de la formació de la llengua. La majoria són d'origen medieval i en trobem a totes les comarques. Són els més transparents, és a dir, els més entenedors per als parlants. N'hi ha molts que corresponen a mots comuns de la llengua actual (per exemple, *Montnegre*). De vegades costa una mica reconèixer-los perquè han sofert modificacions (*Castellví*, de *Castellvill*, 'vell') o aglutinacions (*Matadepera*, de 'mata de pedra'), perquè contenen l'antic article salat (*Sant Llorenç Savall*, 'la vall') o perquè es tracta de mots que avui ja no fem servir (*la Guingueta*: 'la cantina'; *Esplugues*: 'coves').

Topònims d'origen àrab

Corresponen als noms de lloc generats en llengua àrab entre els segles VIII i XII. Els trobem sobretot a l'anomenada *Catalunya Nova* (del riu Llobregat cap al sud i cap al ponent), on la cultura i la llengua musulmanes romangueren durant més temps. Molts d'aquests topònims han incorporat elements que els *catalanitzen*, com *Sudanell*, que prové de *suda* (que vol dir 'presa, resclosa', en àrab), al qual s'ha afegit el diminutiu català *-ell*.

Topònims d'origen germànic

Es tracta de noms de lloc formats sobretot arran de l'arribada de pobles centreeuropeus que s'establiren al nostre país en temps de Carlemany (segles IX i X). Corresponen majoritàriament a noms de persones repobladores, en llengües germàniques. Molts han estat notablement transformats (per exemple, Campdevàrol, que ve de *Campo de Avandali*, nom de persona).

Topònims d'origen llatí

Hi ha qui diu que, al segle XXI, encara parlem en llatí. De fet, el català en prové de forma directa. Per això, moltes vegades es fa difícil distingir si un topònim és veritablement llatí o, simplement, català. Generalment, se l'adscriu a una determinada procedència segons el moment històric en què s'ha encunyat. Per tant, només serien pròpiament llatins els noms de lloc creats en temps de la dominació romana o, almenys, abans de la formació de la llengua catalana. En trobem a totes les comarques de Catalunya.

Topònims d'origen preromà

Aquesta és la part més obscura de la nostra toponímia, a causa de la manca de coneixements que tenim de les llengües que es parlaven al nostre país abans de l'arribada dels romans. Hi ha topònims que procedeixen de llengües indoeuropees (especialment celtes, però també el grec), una gran família que inclou les llengües romàniques. D'altres provenen de llengües preindoeuropees —encara més remotes— com la ibèrica i les llengües pirinèniques que potser estan relacionades amb el basc antic. La majoria són topònims d'origen incert i de gran opacitat. En trobem sobretot a les comarques dels Pirineus, on la romanització fou més feble, fet que n'ha permès la permanència durant mil·lennis.

LA TOPONÍMIA NO TÉ FRONTERES

Topònims viatgers

Quan els pobles conquereixen i repoblen altres terres, tenen una certa tendència a posar

noms enyorats als enclavaments de població nous que ocupen o funden. D'altra banda, la població autòctona sol designar els nuclis habitats pels nouvinguts amb noms que parlen de la seva procedència forastera. És per això que sobre els mapes —si ens hi fixem bé— sovint trobem topònims *repetits*. Són els topònims viatgers.

Mudances dins el barri

La majoria dels topònims traslladats dins el mateix domini lingüístic del català corresponen a nuclis nous repoblats per cristians en terres de domini musulmà, a l'edat mitjana. La direcció nord-sud i est-oest de la repoblació medieval a Catalunya fa que, quan trobem un topònim repetit, el de la *Catalunya Nova* sigui més recent que l'homònim de la *Catalunya Vella*. Els exemples triats són de comarques de Catalunya, però hem de tenir present que on podem trobar més topònims traslladats és en les terres balears i les valencianes.

Importar topònims

Catalunya, des d'èpoques remotes, ha estat lloc de pas i d'acollida. Els nouvinguts, que en moments històrics diferents s'han instal·lat a casa nostra, ens han deixat la seva influència cultural i lingüística i, amb aquesta, alguns topònims importats. En trobem molts de la Gàl·lia, regió d'on procedien molts dels repobladors medievals del nostre país.

Exportar topònims

Els catalans, en moments diferents de la nostra història, també hem estat conqueridors i emigrants. I, quan hem sortit de viatge, ens hem endut topònims del nostre país i els hem repartit per terres properes, però també arreu del món. Per exemple, podem trobar els topònims *Barcelona* i *Barceloneta* a trenta-cinc indrets dels cinc continents.

LA TOPONÍMIA... EN PERILL

Un patrimoni valuós

Avui el nostre corpus toponímic —entès com el conjunt dels noms de lloc— està en situació de fragilitat. La desvinculació del medi rural i la indiferència que de vegades demostrem envers la nostra llengua, el fan trontollar innecessàriament. Aquesta fragilitat no es pot desvincular de les amenaces que planen sobre una llengua minoritzada com la nostra, ni tampoc de les agressions al territori. Fer reviure la toponímia és recuperar, alhora, la natura i la llengua.

Cal fer front a la mundialització cultural amb l'autoafirmació; a la despersonalització, amb la reivindicació del que ens és propi. La toponímia és un patrimoni cultural intangible però de gran valor, i ens concerneix a tots.

Toponímia i dictadures

Tots els règims autoritaris han alterat la toponímia en les àrees lingüístiques on es parlava una llengua diferent de l'oficial. Es tracta d'un hàbit que podem detectar en imperis tan antics com el romà. Al segle XX, els règims nazi, soviètic i franquista van ser exponents clars d'aquesta política *toponimicida*. La castellanització fonètica i ortogràfica de molts topònims del nostre país fa que avui se'ns faci difícil reconèixer-los en mapes de fa només una cinquantena d'anys.

La toponímia nova

El nostre país es transforma, i cal donar nom a realitats territorials noves: agrupacions de municipis, urbanitzacions, àrees turístiques, zones comercials i d'oci, etc. Per designar-les creem els neotopònims.

Entre l'exotisme i la banalitat

Els neotopònims més pintorescos i inadequats els trobem sobretot en urbanitzacions de segona residència i indrets turístics costaners.

La toponímia petita

El conjunt de noms propis d'indrets molt locals (fonts, torrents petits, roques singulars, coves, partides de terra, cases, etc.) rep el nom de *microtoponímia*. Es tracta d'un cabal de mots que guarden l'olor antiga de la terra i on podem trobar una riquesa expressiva extraordinària que ens parla d'esdeveniments passats, de personatges desapareguts, de llegendes, de plantes i d'animals d'altres temps, etc.

N'hi ha molts que ni tan sols surten als mapes i només romanen en la memòria dels vells pagesos, pastors i pescadors. La uniformització del territori i l'abandó rural aboquen aquestes paraules al destí de l'oblit. I, tanmateix, es tracta de la part més gran, més enigmàtica —i més inexplorada— de la nostra toponímia.

ELS NOMS DE LLOC ENS PARLEN DE...

Panoràmiques i colors

Els topònims —que reflecteixen percepcions antigues de l'entorn— retraten els nostres paisatges amb una sensibilitat primitiva i pragmàtica, amb ingredients estètics com la visualitat i els colors més primaris. Podríem afirmar que alguns noms de lloc foren

les primeres postals. Hi podem apreciar, per exemple, panoràmiques amples, sovint relacionades amb punts de vigilància: *Bellaguarda*, *Miralcamp*, *Bellver de Cerdanya* (forma medieval de ‘bell veure’) i *Sant Aniol de Finestres* (en el sentit de ‘miradors’). Hi observem també —com en la paleta d’un pintor paisatgista— la gamma cromàtica del nostre entorn. El negre se’ns apareix a *Riner* (antigament, *Rivo Nigro*, ‘riu negre’). El blanc destaca a *Alp* (d’ALBU, ‘blanc’ en llatí), *Gualba* (antigament *Agua alba*), *Queralbs* (‘quers albs’ o ‘roques blanques’) i *Montblanc*. El vermell compareix al *Masroig*, *Mont-roig del Camp*, *Riba-roja d’Ebre*, *Torroja* i *Rubí* (antigament *Rivo Rubeo* o ‘riu roig’). I el verd brosta a *Puigverd* i *Vilaverd*.

Muntanyes i roques

La muntanya constitueix un dels elements més visibles del paisatge. Juntament amb la seva essència —la roca— ha inspirat un bon nombre de topònims. Els noms dels nostres pobles, per exemple, ens parlen de muntanyes de totes mides: *Montmajor*, *Montmany* (‘magne’, ‘gran’), *Puiggròs*, *Pujalt*, *Sobremunt* i *Muntanyola*. Muntanyes de formes diverses: *Montagut*, *Foradada* i *Peramola* (‘pedra en forma de mola’). Acollidores: *Sant Hilari Sacalm* (de ‘la calma o altiplà’). Inhòspites: *Montclús* (‘tancat’), *Montesquiu* (‘difícil’). De vegades es tracta de noms que ens conviden a descobrir una identitat muntanyenca que ja no reconeixem fàcilment: *Alpens* (‘els penys, els penyals’), *Capolat* (‘tallat, penya-segat’), *Perelló* (derivat de ‘pedra’), *Queralt* i *Querol* (derivats de *quer*, ‘roca’), *Rupit* (potser del llatí RUPES, ‘roca’) i *els Torms* (‘tossals’).

Valls i planes

En aquest país abrupte, les valls i planes han estat els refugis ancestrals de la nostra gent. Des de temps molt reculats, han ofert indrets acollidors i han esdevingut hàbitats preferents. Les persones hi hem trobat recer, aigua, terra fèrtil i terrenys plans per edificar-hi els habitatges. Les valls i planes, nombroses i variades, inspiren noms de pobles diversos: *la Coma*, *el Pla de Santa Maria*, *les Planes d’Hostoles*, *la Riba*, *Ribes de Freser*, *Sant Cebrià de Vallalta*, *Terrassa* (‘àrea de terreny pla’) i *Valls*.

La mar

La mar, en contacte amb la terra, forma aquesta línia atzarosa que anomenem *costa*. Cales, penya-segats, platges i ports naturals han inspirat el nom de pobles costaners diversos. Els topònims *Palamós* i *Pals* ens recorden els *palus* o ‘aiguamolls’ (actuals o antics) del nostre litoral. Els canyars o canyets, propis dels ambients costaners inundats, són presents als noms d’*Alcanar* i de *Canet de Mar*. D’altra banda, també hi ha topònims litorals que s’inspiren en les feines de la mar, com l’*Almadrava* (un art tradicional de pesca de la tonyina) i *Calafat* (l’ofici antic d’impermeabilitzar les barques de fusta).

L'aigua

L'aigua resulta determinant en la configuració del paisatge. Són molts els noms de lloc que ens parlen d'aquest líquid vital en qualsevol de les seves formes. En primer lloc, tenim el riu o la riera: *Riubregós* ('fangós', probablement), *Dosrius*, *Duesaigües* (llocs de confluència), *Flix* (pel gran *flexus* o meandre que hi fa l'Ebre), *Gualta* (AQUA ALTA o 'riu alt', en llatí) i *Igualada* (AQUA LATA, és a dir, 'aigua (riu) ampla'); *Gavet* i *Ivars* provenen probablement del concepte 'riu', expressat en dues llengües preromanes. També les fonts són rellevants a l'hora de batejar pobles: *Aiguaviva*, *Capafonts*, *Fontcoberta*, *Fondarella*, *Fontanilles*, *Fonteta*, *Font-rubí* i *Sant Joan les Fonts*. Els aprofitaments tradicionals de l'aigua han donat lloc a: *el Poal* (derivat de *pou*), *les Preses* ('rescloses'), *Sallent* ('salt d'aigua'), *la Secuita* (potser derivat de *sèquia*) i *la Sènia* (de l'àrab *sanija*, que vol dir 'sínia').

La vegetació

La vegetació natural ha inspirat una infinitat de noms de lloc, en un país com el nostre, tan ric en ecosistemes. El bosc, amb la seva varietat de formacions forestals i d'arbres diversos, pren el protagonisme: *la Garriga*, *la Selva*, *el Brull* (potser relacionat amb *brolla*), *Llanars* (derivat plural de *landa*, un mot d'origen cèltic), *Matadepera* (que correspon a *mata de pedra* o 'vegetació de la roca'), *Salt* (del llatí SALTUS, 'pasturatge o bosc'), *el Rourell*, *Sant Esteve Sesrovires* (de 'les roviures' o 'rouredes'), *la Nou*, *Ripoll* ('riu de pollancres'), *Saldes* (de 'salzes'), *Pineda*, *l'Arboç*, *Lloret (de Mar)* (de 'llorer'), *Ullastrell*, *el Bruc*, *Esparriguera* i *Ginestar*. També les plantes més humils hi tenen un lloc: *Folgueroles* (derivat de 'falgueres'), *la Jonquera*, *Cardós* (de 'card'), *Fonollosa*, *Prades*, *Margalef* (de *marg*, 'prat' en àrab) i *Llilet* ('camp de lliris'). Fins i tot trobem topònims sobre la manca de vegetació: *Mont-ras* i *Puigpelat*. Però cal tenir en compte que, de vegades, aquests topònims no ens parlen de la flora actual, sinó de la que hi havia a l'indret quan va ser *batejat*, potser fa un bon grapat de segles.

Els animals

Els animals tenen un lloc destacat en les denominacions geogràfiques de Catalunya. És sabut que sovint els topònims ens parlen de temps passats més que de l'actualitat. També en el cas de la fauna. El llop i el cérvol fa temps que s'extingiren a les nostres terres, però el seu record ha quedat imprès al mapa: *Cantallops*, *Llobera* i *Cervera*. Entre els animals silvestres d'avui, hi destaquen alguns ocells: *Corbera d'Ebre*, *Soriguera* i *Tordera* (probablement per la presència de corbs, xoriguers i tords, respectivament). L'especialització ramadera de cada indret també ha quedat reflectida a la toponímia: *Bovera*, *Tornabous*, *Vacarisses*, *Vilanova d'Escornalbou*, *Cabra del Camp*, *Cabrera*, *Cabrils*, *Porqueres*, *Sant Andreu de Palomar*, *Castelldans* ('castell d'ases'), *Viladasens* ('vila d'àsens' o ases), *Vilademuls*, *Viladecavalls* i *Viladecans* (si bé en alguns d'aquests casos hi ha altres hipòtesis). Noms com *l'Armentera*, *Bordils* i *la Granja d'Escarp* ens parlen d'espais per al bestiar. Finalment, la nota més dolça

la posen els topònims que fan referència al conreu de la mel: *Vilabella* (antigament, *Villam Abella*), *Piera* (del llatí APIARIA, ‘abellar’) i *Arnes* (‘bucs o ruscs d’abelles’).

Les persones

Els topònims que tenen l’origen en els noms de persona (*antropònims*) són extraordinàriament nombrosos a Catalunya. Ens parlen poc del paisatge al qual estan lligats, però són interessants des del punt de vista històric. Molts d’ells s’originaren en episodis de repoblació (sobretot, la colonització romana, les invasions germàniques medievals i la reconquesta cristiana). Indiquen fundació, propietat, usdefruit o domini militar d’un indret (generalment una població) per part de persones el nom de les quals hi ha quedat lligat. Entre els noms de lloc que deriven d’antropònims trobem llinatges familiars, noms de grups ètnics, alguns *fills de i*, sobretot, noms d’home. Els de dona queden relegats a la microtoponímia (noms de masia, per exemple).

Pagesia i conreus

L’agricultura, al llarg dels segles, ha deixat marques inesborrables en el territori i en la toponímia. Entre els noms de pobles, trobem camps de mides i formes diverses: *Campllong* (‘llarg’), *Camprodon* (‘rodó’), *Sant Miquel de Campmajor*, *Campelles*, *Campins* i *Pacs del Penedès* (potser del llatí PAGUS, ‘pagesies, vilatges’). N’hi ha de relacionats amb el conreu de farratges i cereals: *Freginals* (probablement del llatí FARRAGINALES, ‘camps de farratge’), *la Granada*, *Granera*, *Granollers* (aquests tres derivats de *gra*), *Ordis* (probablement relacionat amb aquest cereal), *les Pallargues* (potser en el sentit de ‘pallers’), *Sant Feliu de Pallerols* (‘els pallers petits’), *Òrrius* i *Sitges* (aquests dos relacionats amb l’emmagatzematge del gra). En un país mediterrani com el nostre no hi podien mancar les referències a l’olivera: *Montoliu de Segarra*, *Olius*, *Olivella*, *Solivella* i *Aitona* (probablement de l’àrab *zāituna*, ‘oliva’). Del conreu de fruites se’n deriven: *Vinyols*, *l’Ametlla del Vallès*, *les Avellanes*, *Maçanet* (derivat del llatí MATTIANA, ‘poma’), *Móra d’Ebre* (per la morera negra) i *Savallà del Comtat* (antigament *ipso Avellano*, ‘s’avellaner’). S’inspiren en l’agricultura de reguiu: *Horta*, *Horta de Sant Joan*, *Hortoneda*, *la Parròquia d’Hortó*, *Sant Llorenç d’Hortons*, *Sant Vicenç dels Horts* i *Sant Climent Sescebes*. I, finalment, cal destacar alguns topònims que ens recorden la importància del lli en l’agricultura del passat: *Llinars del Vallès*, *Rellinars* i potser *Linyola*.

Eines i feines

Les indústries tradicionals —amb les seves eines— constitueixen també una font d’inspiració important en la creació de topònims, en un territori de gent treballadora. N’hi ha que ens parlen de la fabricació del vi, com *Cubelles* (del ‘cup de trepitjar raïm, tina’) i potser *Cubells* i *Botarell*; però també de moltes altres activitats: *Fornells de la Selva* (derivat

de *forn*, probablement de terrissa), *Sant Andreu de Llavaneres* (antigament, *Levandarias*, del llatí *lavare*, ‘rentar’, potser per l’existència de safareigs) i *Vidrerres* (antigament *Vitrariis*, probablement en el sentit de ‘forns de vidre’). Els molins eren indrets rellevants en la vida d’altre temps: *Monells*, *Molins de Rei* i *Ulldemolins*. La mineria també ha fet un forat en la toponímia: *l’Argentera*, *Farrera* (‘mina de ferro’), *Gerri de la Sal* (per les salines de la població) i *Santpedor* (*Sant Pere d’Or*). Mereixen una menció especial els topònims que constitueixen metàfores d’eines a partir de la forma singular de l’indret que designen (per exemple, *el Pedraforca*).

Camins, ponts i comerç

La mobilitat tradicional de les persones sobre el territori constitueix un fenomen geogràfic de gran rellevància que la toponímia recull. Per exemple, en els noms de població que ens parlen de camins: *Cruïlles* (‘encreuaments’), *la Portella* (lloc de pas estret), *Tírvia* (del llatí *TRIVIA*, ‘tres vies’) i *Vilanova del Camí* (en el camí ral de Barcelona). Les aturades i fites també han inspirat topònims: *la Beguda*, *Estaon* (del llatí *STATIONE*, ‘lloc de parada’), *Quart* (que es troba a ‘quatre’ milles de la ciutat de Girona) i *Térmens* (del llatí *TERMINU*, ‘límit, fita’, en el camí de Lleida a Balaguer). Els hostals i tavernes sempre han estat indrets a tenir en compte: *l’Ampolla* (nom d’un hostal antic), *la Guingueta d’Àneu* (*guingueta*, en català, vol dir ‘taverna’), *l’Hospitalet de l’Infant* (per un hostal antic fundat el 1344 per l’infant Pere, comte de Prades), *l’Hospitalet de Llobregat* (‘hostal petit’), *els Hostalets de Pierola*, *Hostalric* i *Tavèrnoles*. Els rius només es podien travessar per punts concrets: *el Pont de Bar*, *Pont de Molins*, *el Pont de Suert*, *Pontils*, *Pontons*, *Pontós*, *Ponts*, *Sant Andreu de la Barca* i *Vilanova de la Barca*. El comerç és una activitat estretament relacionada amb els camins i que també ha deixat topònims: *Empúries* (del grec *emporion*, que vol dir ‘empori’ o ‘centre comercial a l’estranger’) i *el Montmell* (de *Monte Macellum* o ‘muntanya del mercat o de la carnisseria’).

Cases i viles

Molts noms de població fan referència a edificacions diverses —i a les seves aglomeracions— que sovint en foren el nucli originari. En primer lloc, destaquem les construccions petites: *Es Bòrdes* (les *bordes* són cabanes pròpies dels Pirineus), *les Borges del Camp* i *les Borges Blanques* (*borja*, en català, designa una ‘caseta de pedra sense porta característica de les vinyes’), *Cabanabona*, *Cabanelles*, *Cabanes*, *les Cabanyes*, *Pardines* (potser del llatí *PARIETINAS*, ‘de parets’) i *Parets del Vallès* (probablement té relació amb ruïnes antigues). Fan referència a masies i cases: *Caseres*, *les Corts* (en el sentit antic de ‘masies’), *el Masnou*, *la Masó* (del llatí *MANSIONE*, ‘mansió’) i *Sales de Llierca* (*sala* vol dir ‘casa senyorial d’una sola habitació gran’). Ens parlen de llogarets: *l’Aldea*, *Alfara de Carles*, (*Alfara* prové de l’àrab *al-hara*, ‘el llogaret’), *Castellbell* i *el Vilar* (*el Vilar*, en el sentit de ‘llogaret o veïnat’), *Setcases* (potser en el sentit de ‘cases diverses’), *Terrades* (potser ‘cases amb terrat’) i *Vic* (del llatí *VICU*, que vol dir ‘raval’ o barri, en aquest cas de la ciutat preromana

d'Osona). Al·ludeixen a viles i pobles: *Viabrea* (antigament *Vilabrega*, que sembla compost de *vila* i *brega*, potser en el sentit de 'vila trencada'), *Vielha* (probablement del llatí *VILA VETULA*, 'vila vella'), *Vilada* (antigament *Villalata*, 'vila ampla'), *Vilallonga* ('vila llarga') i *Vilagrassa* (és a dir 'vila rica').

La defensa i la guaita

La guerra ha estat sempre una amenaça greu. Calia fer-se forts i anar alerta! La construcció de castells, torres i fortificacions de tota mena en llocs alterosos ha estat necessària en temps de conflictes. Molts topònims recullen aquesta realitat que esquitxa el territori, especialment en terres que històricament han estat frontereres. N'hi ha molts que inclouen les paraules *castell*, *torre* (o la forma antiga *tor*) i *torruella* ('torreta'). D'entre els *palau* ('casal fortificat'), n'hi ha que integren el nom d'un propietari antic: *Parlavà* (antigament, *Palacio Ravano*) i *Palafrugell* (antigament, *Palacio Frugelli*). Però n'hi ha més: *el Catllar* (de 'castellar'), *Guàrdia de Noguera* ('lloc de vigilància'), *Guardiola de Berguedà*, *la Roca del Vallès* ('roca fortificada'), *València d'Àneu* (de *VALENTIA*, que en llatí vol dir 'força, vigor', aplicat a un castell), *Miralles* ('lloc de guaita') i *Almenar* (de l'àrab *al-menar*, que vol dir 'talaia per fer alimares' o fogueres de senyals).

Poder i privilegis

El poder, en totes les seves formes, contribueix de manera gens menyspreable a la configuració del territori i, també, a la forma de referir-s'hi. Així és avui i així ha estat en temps antics. Molts dels nostres topònims ens recorden les relacions feudals de domini i submissió, característiques de l'edat mitjana. Són noms de lloc que ens parlen del poder dels reis: *Molins de Rei*, *Mont-ral*, *els Prats de Rei*, *Puigreig* ('puig del rei') i *Sarral* ('sa reial'). Del poder dels nobles: *la Baronia de Rialb*, *Sant Jaume dels Domenys* (del llatí *DOMINIUS*, 'domini senyorial'). Del poder de l'Església: *la Bisbal*, *Castellbisbal* i *el Priorat*. Enmig de tanta dominació, a algunes poblacions se'ls concedien certs privilegis: *les Franqueses del Vallès*, *la Pobla de Claramunt* (i les altres *Pobla*), *Vilafranca del Penedès* i *Salou* (probablement de *s'alou*, amb l'antic article *salat*, en el sentit de 'terra lliure d'impostos').

Religions i creences

A través dels segles, hi ha una continuïtat espiritual sobre el territori, que es manifesta de formes distintes —és a dir, a través de religions diferents— però sovint sobre els mateixos indrets, que són objecte de divinització una i altra vegada. L'espiritualitat antiga es pot detectar en topònims com *Arcavell* (potser en relació amb una *arca* o monument funerari prehistòric) i *Madremanya* (del llatí *MATER MAGNA*, la deessa Cíbele dels romans). *Sant Carles de la Ràpita* ens recorda el pas medieval de l'islam (*Ràpita* prové de l'àrab *rabita* o 'ermitatge musulmà') i, a la vegada, ens introdueix al món dels topònims cristians, la majoria

dels quals són dedicats a sants i a santes. Són els *hagiotopònims*, molt estesos al nostre país, alguns dels quals no ho semblen: *Sentmenat* (per sant Menna) i *Senterada* (antiga *Sancta Grata*). Però els topònims que ens parlen de la religió cristiana són variats: *la Cellera de Ter* (en el sentit de 'sagrera' o terreny sagrat que envoltava les esglésies), *Ermedans* ('ermitans'), *Gràcia* (pel nom d'un convent dedicat a Santa Maria de Gràcia), *Monistrol* (antigament, *Monasteriolo*, diminutiu de 'monestir'), *Sant Martí Sesgueioles* ('ses esgleioles'), *Seròs* (probablement del llatí medieval SORORES, 'germanes'), *Vallbona de les Monges* (aquests dos en relació amb monestirs femenins) i *Verges* (referit potser a unes santes).